

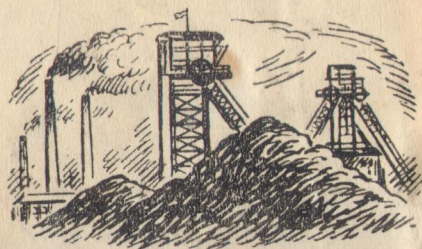
Б-181 з.р.

2458/86.

Павло Байдебурга

ЗЕМЛЯ ДОНЕЦЬКА

НОВЕЛИ

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

Ціна 2 крб.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00541471

6

8(c2)2

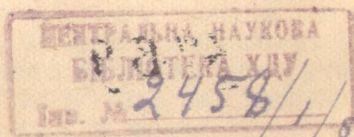
32B9

D-181-38.

ПАВЛО БАЙДЕБУРА

ЗЕМЛЯ
ДОНЕЦЬКА

НОВЕЛИ

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
КНІВ 1944 ХАРКІВ

58.

РІДНІ ГОРИЗОНТИ

Щоранку він поспішав на вулицю, сідав на лавці під своєю хатою, загорнувшись у шинель, і ждав. Повз нього, гуртами і поодиноці, проходили шахтарі, проходили жінки й дівчата. Повагом ступали старші, легко і швидко пробігала молодь. Знайомі приязно віталися з ним, уривали хвилину-дві на розмови, і з тих розмов він знав усі новини з життя шахти й рідного виселка.

Та друзі завжди поспішали у своїх справах, квапливо прощалися і, вже відходячи, іноді кидали жартівливе-розрадливе: „Збирайся, Трохиме, ходімо...“ Звали, звичайно, для годиться, аби щось сказати, і відходили. А він знову залишався самотній.

Над степом зринали й котились довгим перекликом ранкові гудки, на шахті були сигнали, уздовж естакад гримотіли вагонетки, чути було далекі людські голоси. Там починався звичайний, напружений робочий день. А Трохим ще довго сидів на своїй лавці, ждав на запізнілих прохожих, усе наслухав — ловив далекий відгомін шахтарського життя.

Іноді, сльом за друзями, в думках Трохим спускався в шахту. Знайомо й приємно огортав дух підземних глибин, теплувате, вологе повітря, пахощі тління, сивуватого моху та цвілі. Не поспішаючи, Трохим проходив тисячі разів колись пройдену ним корінну і обов'язково навідувався до „своєї“ лави, яку залишив він ще в перші дні війни, відбувши на фронт.

Трохим бачив: збігають у темну глибіню, ніби відбиті під шнур, рівні лінії прорізу лави, мов свічки, рядами розбіглись підпорки кріплення. А там, аж у кінці прорізу, справа і зліва, у закутках, як кубла, вугільні вибої, прорубані ним, Трохимом.

Під цим низьким і темним склепінням він провів безліч днів. З кожним ударом обушка, метр за метром,

уперто повз він щораз глибше застиглим вугільним річищем. Там пізнавав він таємниці підземного світу й корив їх своїй волі. Шість норм видобутку було тих днів законом майстра Трохима Лукійчука.

А зараз... в „його“ лаві порядкують інші. Трохим ніби бачить: он у вибої ледь блимає шахтарська лампа, вибійник ліг на правий бік і раз-по раз б'є гранчастим лезом обушка. Шуршить, обсипається підбійка, шахтар переповзає, вмощується зручніше, і знову чути глухі удари. Трохим нервується, йому хочеться зауважити невдаст-шахтарезі, що той не збив як слід поземки, а обушок треба пускати поковзом, вільно і легко. Спересердя Трохим готовий лаятись, вирвати з рук шахтаря обушок і заходитися рубати самому. Та ось лампа освітлює припорошене вугільним пилом обличчя вибійника-дівчини. Хто вона — Трохим так і не знає. Тільки чув, що звать її Катря, що вона з Полтавщини, прибула сюди, на шахту, недавно.

Друзі не раз говорили про неї: „Твій, Трохиме, напарник беручка. Мріє про рекорди. Там така вогонь-дівка!.. Стережись...“ Звичайно, жартували. А може й справді буде з неї толк?—роздумував Трохим: бо ж говорять, вона кращий вибійник у жіночій бригаді. Що ж, може й кращий, але щоб рекорди... Ні!..

Лінія лави, напевне, викривлена, а небезпечно ліве крило, коли не вмієш як слід вчасно закріпити, тепер десь зовсім дало осадку. Зіпсує лаву, — бідкався Трохим, — знівечить, а то й, гляди, наробить ще лиха. Бо що вже тямить у шахтарських справах „вона“, яка прийшла сюди від своїх буряків та капусти!..

А тим часом Лукійчук ловив себе на думці, що хотів би бачити такого сміливого вибійника. Вибійника, який орудує в його лаві і навіть мріє про рекорди. Спочатку це була звичайна собі цікавість, а з часом, підогріта розповідями про беручку полтавчанку, вона переростала в тривожне, затаєне бажання. І часто Трохим шукав очима невідому йому дівчину серед шахтарів, які проходили повз нього.

Із щоденних розмов з друзями знав: на шахті вершаться дивні діла. Перших же днів, коли вигнали геть німоту, до руїн шахти прийшли всі, хто залишився живий у шахтарському виселку. І навіть діти бралися за моші й лопати, допомагали у відбудові.

У вибоях, на підземних роботах чоловіків замінили жінки, на місця братів і коханих стали сестри, дівчата. І от на - гора вже пішло вугілля.

Жалкував Трохим, що в житті його сталося так... І люди, та й саме життя шахтарське проходять повз нього, ятрить серце затамований біль: нікому він, Лукійчук, непотрібний, ба навіть зайвий, бо вибув він з того шахтарського строю. І мусить тепер сидіти сиднем, ловити лише відгомін життя і, скніти.

Коли від таких думок ставало нестерпно прикро, Трохим залишав свою лавку і спішив до хати. Подовгу сидів за книжкою, писав листи бойовим побратимам на фронт, або майстрував модель зарубної, що гвинтами вгризатиметься у вугільний шар, кришитиме його і сама ж видаватиме до штреку.

Але відгородитися від навколишнього світу не вдавалось. В кімнату лунким відгомоном вривалися шахтні сигнали й били раптово в груди. Били вразливо, гостро. Трохим мимоволі вслухався, а в розбурканій уяві ввижалось: на перекид набігають повні вщерть вагонетки, під естакади рине шорстка і вогка вугільна маса, сповзають, котяться важкі грудомохи і ваблять очі чорні, масні вугільні кагати (гори вугілля).

Та ось вагонетки вертають назад, до стовбура; за ними слідом повільно йдуть відкатниці. А сигнали безперестанку б'ють розмірно й зазивно...

І раптом над шахтою зринає завихрене весняним вітром шахтарське страждання:

Ти співай, співай, гармонь моя,
Милая, хорошая.
Ми з Донбасу німців гнали —
Гадів всіх непрошених...

Дзвінки дівочі голоси легкокрило й високо здіймаються в небо, линуть веселкою над степом. І в'ялить пісня та серце колишнього вибийника, Трохима Лукійчука... Ех, бути б там, серед гурту, і собі підтягти на весь голос!..

А над шахтою цвіте й не одцвітає глибока синя височина, манять в несходжений простір широкі рідні горизонти. І в такі хвилини стократ милішою здається вільна чебрецева донецька земля.

Та захоплення поволі розвіюється, і в душу Трохимові знову вповзає смуток, і знову гнітить думка... Адже

він, Лукійчук, без діла живе на цій землі, він вже — тільки колишній шахтар. А стати таким, як колись, напевне, не зможе.

Останні два дні Трохим не зустрічав прохожих на лавці. Навіть друзям, коли до кімнати заходили, про шахту і словом не згадував. Вирішив забути про неї. Надумав організувати своє життя по-новому, взятись до іншої професії, не шахтарської.

В кутку біля дверей з'явилися різні копилки, а на стіні, приткнуті шилами, звисали пасма зсуханих дратв.

Увесь день Трохим лагодив старі чоботи. Залишилось пристрочити ще одну латку, і вони будуть готові. По заході сонця причинив двері, затулив вікна й почав працювати при світлі.

Знадвору раптом постукали. Хазяїн обізвався. До кімнати хтось зайшов. Трохим був певний, що то черговий замовець. Це була ще зовсім молода дівчина, повновида, смуглява і, здавалося, дуже сором'язлива. Вона тихо привіталася, перепитала, чи саме до нього, Лукійчука, потрапила, і, зніяковівши, змовкла.

— Вам, певно, черевики полагодити? — запитав Трохим, затакуючи дратву.

— Ні, я до вас у шахтарській справі. Ви ж вугільний майстер, всім відомий, а я... сказати б, новак. А так хочеться краще працювати!..

— В якій же лаві й ким працюєте? — запитав насторожено Трохим.

— Вибійником. У п'ятій лаві. Зовуть мене Катря.. Бачите, не ладиться в мене з клеважем. А вугілля — мов та криця.

„З мого вибою!“ — вразила думка. Трохим відчув, як у грудях ураз стріпнулося, тоскно защеміло серце і забилося швидко, швидко... Міцно затис шило в долоні, ніби хотів за нього втриматись. Затис, і зігнувся над шведьким столом. А вона, Катря, вже посміхалася чарівною усмішкою, говорила схвильовано, поспішаючи висловити все, що так тривожить її.

— Розумієте, привчилася рубати на одну руку, а треба ж з обох, от і переучуюсь... А в шахті, у лаві я вже як у себе вдома...

Трохим вслухався в її слова, поглядав скося на дівчину, і здавалось йому, що вона раптом виросла перед ним, змужніла і вже не просить поради, а владно її вимагає. В одну мить він перенісся думками в шахту, до

„своєї“ лави, уявив собі дівчину там, у вибої... І схотілося запитати у Катрі, як там зараз, хто ще працює з нею. Та ніби хтось стримав його, відрадив.

— Пробачте,— суворо перебив Трохим,— я вже не шахтар, самі бачите. Якби був там, на шахті, може й порадив би щось, а так...— Він безнадійно махнув рукою і з силою встромив шило в столик.— Не шахтар я. І не тривождте!.

Дівчина здивовано глянула на розгніваного Лукійчука, знітилась і, навіть не попрощавшись, вийшла з кімнати.

Трохим зірвався з стільця, жбурнув кудись у куток цобіт і почав без ладу тинятися по кімнаті, розлючений на себе, на когось, а на кого — і сам того не знав. Хотів не думати про шахту, про дівчину, яку ні за що образив. А думки посідали... Стомившись, Трохим, навіть не роздягшись, ліг у ліжку і скоро заснув.

Уві сні він опинився серед фронтових побратимів. Обвішаний гранатами, з автоматом наготові, вмовившись за баштою танка, мчав донецькими степами. Десь аж біля дністрових круч ішов у навальні атаки на ворожі окопи.

Лежав у вибоїні на вогкій землі. За кущами лозняка сідало сонце. Спід корчів виповзали сірі постаті. Цлився, влучав і не міг заспокоїтись. Раптом перед очима виріс довготелесий німець. Він оскаженіло мчав полем. Трохим підвівся назустріч, скинув на руку автомат — і німець зник. А Трохим закрутився в огняному вихорі...

За вікнами шумить морський прибій. Здається, хвилі плещуть аж під стінами госпітала. В палаті тихо, сонно. Зайшла Катря. Трохим ждав її. Дівчина в вінку з троянд, в білому убранні і чогось вся в сльозах. Може, тужила за ним, Трохимом. Але він зовсім здоровий. Рани загоїлись. Він і Катря вийшли з палати на терасу. Море котило на берег піняві хвилі. А там, аж десь на обрії, перекочуються важкі водяні вали...

Море нагадує донецький хвилястий степ. Трохим розповіда Катрі про свій край, про шахти, про свою роботу вибійника. Рука дівчини лежить в його руці, а в серці бренять ніжні, нерозгадані мелодії...

Раптом Катря кудись відійшла, хвилі на морі зупинились. І це вже не море, а степ. А на пінявих, застиглих гребнях степова парость — чебрець та полин. І стоїть Трохим серед того широкого степу саме там, де

має бути його шахта, наче крізь прозоре скло йому відкрито підземні надра.

Він бачить злами дивних голубих горизонтів, розрізи штреків, бремсбергів, лав і серед тих переплетених ліній вперто шукає свою лаву, шукає — і не може знайти...

В кімнату вповзав світанок. Трохим розіклав на столу шевське причандалля й почав пристрочувати латку на чоботі, коли раптом погасло світло. Трохим підійшов до вікна і довго вдивлявся в ранкову сутінь. Він був ще в полоні свого сну. З думки не сходила дівчина з чарівними очима, у вінку...

Нараз очі вловили вогняні цятки, знайомий відблиск шахтарських ламп. Вогники виринали з пільми, раптом зникали, знову з'являлись і пливли перед очима. Здавалось — хвилясті золоті нитки простяглися з сповитого пильною ступу.

Мов заворожений, стежив Трохим за вогняними нитками аж поки вони, блиснувши востаннє, не обірвались. Огні згасли, а він ще довго шукав вабливий слід їх у густій передсвітанковій імлі.

Поквапливо збирався. Відкинув геть шведський столик, що заважав серед кімнати, і навіть не глянув, куди розкотились шила. Розшукав свій забутий обушок, обмацав його любовно, але не взяв з собою. Вирішив, що слова вибійника Лукійчука, напевне, сьогодні будуть більш потрібні, ніж лезо обушка.

Ще не зовсім розвиднілось, а Трохим уже був біля шахти. Відчував себе трохи стомленим, зате в душі було дивне піднесення. Це вперше за останні три роки він бачив свою шахту зблизька.

Лежить розтрощений німецькими бомбами копер, замість залізної красуні-вежі над шахтою — наспіх зіп'ята дерев'яна. Нема стрімких і довгих ліній естакад, вони опали, як крила підбитої пташки. На шахтному дворіщі уламки обсмалених дощок, погнуте залізо, ніби тут крутив страшенний пекельний вихор. І вже на вершині нового копра полощеться в хвилях ранкових туманів і першим зустрічає сонце переможний червоний прапор.

Поява Трохима в нарядній шахти для багатьох була несподіваною. Враз умовкли десятки шахтарів, які перед тим розмовляли.

— Нарешті і ти, сину, завітав до нашого шахтарського гурту! — сказав, обіймаючи Трохима, старий майстер Лукаш Кучугура. І повів гостя від порога до столу.

Шахтарі розступилися, дали дорогу, хтось підсунув стільця, допоміг сісти. Трохим оглянув нарядну, стіни, подзьобані кулями. У вікні лише три шибки, решта забита дошками, але все знайоме, рідне, і тому Трохимові тут так привітно й затишно. Окинув очима обличчя шахтарів. „А де ж вона?“—подумав і ще раз глянув навколо себе. Хотілось сказати щось важливе—і не знаходив слів.

— Ну, от...—сказав нарешті, зітхнув з полегкістю і широко, радісно посміхнувся.

Коли вже проминули перші хвилини здивовання, в нарядній враз заговорили, перебиваючи один одного, розповідали про своє життя, про роботу. Трохим жадібно слухав прості розповіді. Скаржилися шахтарі, що тугувато зараз з інструментами, та й людей неvistачає.

— Ой, якби нам, Трохиме, та твої руки золоті,—говорить співучим голосом стара камеронщиця Настя Лемешко,—та ще твоє вміння, то й вугілля більше було б!—Стара глянула на Трохимові вузлуваті руки, перевела очі на обвислі поли шинелі.—Ой, ніженька, де ж твоя ніженька, сину?...—Заголосила тужно й залилась рясними сльозами.

В нарядній враз похмурніло, на обличчя шахтарів впала гнітуха суворість.

Трохим вловив хвилину тиші. Спершись на підвіконня, підвівся і наче виріс над натовпом.

— Руки золоті у нас знайдуться,—сказав спокійно і впевнено.—Руки знайдуться. Головне—щоб дух був твердий. Наш, шахтарський... Щоб було так, як от бувало на фронті...

І Трохим розповів, як інколи ворог переважав силою і технікою і тоді, здавалось, нема порятунку. Але віра в себе ніколи не залишала червоних воїнів, і вони перемогали...

— Фронт у нас один і там, на передовій лінії, і тут, під землею, в шахтарських вибоях... Того ми і перемогаємо фашистів. Як бачите, я вибув з тої передової. Але сьогодні вирішив знову стати до строю. Тільки вже на лівій вугільній.

В нарядній тихо. Десятки очей зметнулись у німому здивованні і спинились допитливо на постаті промовця.

— Так! Так, друзі, я буду вчити вас шахтарського вміння. Відсьогодні йду командиром у п'яту лаву,—твердо підкреслив Трохим і замовк.

— Невже ж таки в п'яту?—перепитав схвильовано жіночий голос. Трохим мимохіть оглянувся. Біля нього стояла смуглява полтавчанка Катря.

— Ой, яка я рада!..— сказала піднесено дівчина, потискаючи руку й відверто дивлячись у вічі.

„Така, як тоді, уві сні...“— подумав Трохим. Дотик Катрині руки злегка опік його і ніжним тремтінням пройшов у глибину серця...

Сигнали били до спуску. І знову шахтар Лукійчук бачить знайому кліть над отвором ствола, ті ж, сходжені ним, зачовгані залізні плити. Уздовж естакад, як велетенські вужі, розбіглися лискучі лінії рейок. Вони вириваються з шахти і злітають аж ген на вершину терикона. А там, на шпилі, над перекидом, зависла одинока вагонетка, ніби вартовий озирає навкруг степову широчінь.

З вікна шахтної будівлі Трохим глянув на хвилястий розлогий степ. Згадалось недавно бачене море... Будівля шахти—ніби госпітальна тераса, і навіть вона, Катря, тут іде в гурті дівчат.

Трохим підвів голову вище і помітив у глибокій ясній блакиті два аероплани. Вони купались у срібній масі сонця і невпинно линули на захід. Разом з ними Трохим на мить перенісся думками туди, на фронт, до бойових друзів.

А сигнали над шахтою лунають тричі і гострим хвилюванням відбиваються в грудях. Коротка хвилина чекання. Кліть гойднулась, ледь піднялася вгору, сповзла з завіс і вмить впірнула вниз. Війнуло холодком, рідним духом шахте. Груди рве радість, бентежна, незмірна. Трохим уп'явся руками в холодне ребро кліті, припав до неї чолом і від щастя засміявся по-дитячому щиро.

О ЧЕТВЕРТІЙ

Одна по одній вагонетки збігають у шахту. Віра наказала бригаді збиратися біля підземного дворика і сіла в останній вагон. Денне світло мигнуло. Ось воно віддається, меркне. Отвір похилого ствола, здається, дедалі вужчає. Громіхка вагонетка ніби не по рейках мчить, а, вгору вогку темряву, лизе у повітрянім льоті. Ось уже близько дно.

Одна-дві хвилини—і робочий день розпочнеться. Власне він уже розпочався, і саме так, як вчора, поза-

вчора, як і щодня. І завдання робоче те ж саме, тільки всі попередні завдання мають бути завершені сьогодні. Із штреку, з вибоїв третьої лави треба вибрати до останку воду й намул, і тоді шахта відродиться.

Подією цією живе весь колектив шахти, весь шахтарський виселок. А у Віри сьогодні подвійна радість — відродження шахти і своя, родинна.

Ще кілька годин. Вони — Віра певна — збіжать у роботі непомітно. Лише кілька годин — і вона зустрине його, любого...

Думки, підогріті сподіванням, легкокрилі й невтримні, вони випереджають події. Віра вже ніби бачить: з шахти виїжджає на -гора жіноча бригада. Сам начальник, інженер Нагайченко, зустрічає їх при виході. Він розчулений, радий, тисне всім руки.

— Не лише від бруду, а навіть від духу німецького, гидкого, очистили шахту, — скаже він, вітаючи з перемогою, і, ніби як доказ його слів, ген віддалік від шахти накидано купи намулу, породи та сміття. А естакадою мчать перші вагонетки, повні вщерть вугілля.

Надворі спадає вечір. Сонце поволі вгрузає у землю. Останні промені золотять шахту, огненно цвітуть на кумачевих прапорах, що майорять над зборами шахтарів. Вітання, промови... Віра вслухається в схвильовані слова, а думками вже далеко.

Від шахти до дому — два квартали. Вона спинилась біля дверей, прислухається. Рада б прожогом вбігти в кімнату, та немає вже сили ступити й кроку. Забило дихання, серце колотиться...

Стоїть, а там, у кімнаті, він, любий Микола. На руках у нього, напевне, син, Валерій. Вони ждуть на неї... Ждуть. І вона вже ось під дверима. Ой, і чому в такі хвилини зраджує бентежне серце?..

— Віро!..

— Бригадире!.. — чути голоси. Не чекаючи зупинки, Віра на ходу вискочила з вагонетки й метнулась до штреку. Дванадцять жінок вже стоять під склепінням шахтного двору. Віра видала інструмент, ноші й лопати і поспішила на місце роботи.

Камерони працюють безперестанку, женуть воду по штреку на поверхню шахти. З вибоїв сповзає чорний намул, його підбирають на ноші, вивозять у вагонетках на -гора. Віра переходить від гурту до гурту, бо треба скрізь простежити, перевірити, чи нема де затримки.

Вона знає, тут роботи на добрих дванадцять годин для бригади, а треба встигнути щонайбільше за половину цього часу. О четвертій годині дня шахта повинна стати до ладу—і в той же час...

Микола стоїть серед кімнати, вже очі прогледів. Як той годинник повільно йде. І ось нарешті... Руки обвилась у палких обіймах, ніжно й пестливо.

Хай збіжать перші хвилини зустрічі, хай хоч трохи вгамується серце. І тоді вона огляне, який він став за останні три роки. Знає, в Миколи погони майора, а на грудях два бойові ордени й медаль. Вона горда за свого чоловіка.

А коли вже зовсім заспокоїться, тоді розкаже йому, Миколі, все, все... Як зболіло серце в тужинні за ним, любим, як з'являвся він їй навіть уві сні, як вона ждала його дні і ночі. Ой, як ждала!.. Розповість йому про себе. А їй є чим похвалитися. Це вона, Віра, організувала першу жіночу бригаду на відбудову шахти. А в ті чорні дні, коли довелося залишити рідний Донбас, мандрувати в далекий тил, вона зберегла себе і сина. І ще скаже, дивлячись в очі Миколі, що зберегла вона для нього свою любов...

Забутовка заповнена намулом. Брилами породи замурується вхід. Не гаючись, жінки піднімають ноші й переходять далі, в глиб штреку. Останні брили вкладає Гафія Ковалиха, найстаріша жінка в бригаді. Два сини й чотири внуки Гафії на фронті. Їй би вигріватись на сонечку або вдома поратися коло печі, а вона, непосидюща, перших же днів, коли вигнали німців, прийшла на шахту і заявила, що буде її оживляти.

— Пора вже вам, Іванівно, на спочивок,— говорить напівжартівливо Віра. І, вихопивши лопату з її рук, заходить сама вкладати загату.

— Пора, дочко, пора,— погоджується Ковалиха.— Друга половина восьмого десятку хилить додolu. Не ті вже руки стали. І діти пишуть з фронту: „бережіть себе, ми вас разом з шахтою відвоювали у фашистів. Так ви ще ріднішою стали“.

Ковалиха задоволено посміхається і веде далі ту ж розмову:

— Відвоювали, спасибі їм, то ж треба віддячити. А голе спасибі— не дяка. Та й те сказати, вугілля потрібне у всякому ділі, та ще особливо у війну. А коли повернуться діти— ой, скільки радості буде, зустрівши їх!..

Вмостившись зручніше на камені, Ковалиха зігнулась, сидить нерухомо. А Віра не чує себе в роботі, сповнена рвучкої сили, стримуваної радості. Хочеться Вірі кинутись до старої Гафії, пригорнутись до неї, як до матері, хочеться крикнути на повні груди, так, щоб почули всі, хто є зараз тут, під склепінням. Хай збереться сюди вся бригада — вона, Віра, поділиться з ними своєю радістю. Адже сьогодні вона побачиться з своїм чоловіком, якого ждала довгі три роки... І що б там не сталося, а о четвертій годині вона таки залишить шахту.

Перепочиваючи, Віра сперлась на водовідливну трубу. Там чути давке хлюпотіння. Під тиском поршнів камерона вода рветься вперед, і вже десь там, на волі, струмить під сонцем у зеленавих вибалках. Віра прислухається до шуму, і думки її за водою теж линуць туди, нагору. Та вже ось скоро-скоро й сама вона залишить склепіння шахти.

О пів на четверту бригада закінчила урочну роботу. Штрек і вибої очищено. Залишилося ще в кількох місцях перекріпити струхлявіле кріплення. Та це зроблять кріпильники у другій зміні. А завтра Віра з подругами прийдуть сюди з обушками і заповнять вибої. Робочий день жіночої бригади набере нового змісту. На-гора, замість намулу й породи, вони гнатимуть у вагонетках вугілля.

— Ждїть мене біля шахти! — крикнула Віра вже навздогін бригаді. А сама метнулась штреком — перевірити наостанку ще раз, чи все там зроблено доладу.

Оглянувши все, Віра хутенько повернулась і наздогнала Ковалиху. Ішла радісна — це ж до нього, до Миколи, вона поспішає.

Удвох з Гафією дійшли вже до повороту і раптом спинились, вражені дивними звуками. Позаду, десь біля вибоїв, щось тріскотїло, ніби хтось трощив сухе ломаччя. Штреком промчав швидкий буревій. Вітрові хвилі не вмїщались у вузькому прорїзі, рвали породу, а з покрівлі дощем обсипалися брили. Буревій ущух. Тоді виразно вчувся плюскїт води, ніби вона збігала із стрїмких потоків на каміння. Жінки звелись на ноги і кинулись мовчки назад, у глїб штреку.

Над входом до лави осїла покрівля, із звислої скелї випнув „корж“ і вигнув донизу водовідливну трубу. Заклепина шва на нїй трїсла, і вода ринула з отвору, заливаючи штрек.

— Біжіть по майстрів! — наказала Віра. Застрашена Ковалиха безпорадно махала руками й тупцювала на місці.

— Швидко майстрів!.. — заглушаючи на мить шум, крикнула Віра.

Гафія вхопила лопату і, пригинаючись, зникла. Віра кинулась до вентиля, щоб перекрити подачу. Та хоч як напружувала сили — коліщатко вентиля не крутилось. Тоді Віра скинула з себе кохту, зібгала й заткнула отвір. Струмій обірвався, лише тоненькі леза густим віялом порскали у стіни, у стелю. Раптом затичка вискочила, і вода вирвалася з ще більшою силою і почала бити широко, нестримно. Віра знову заткнула отвір, але даремно: струмій випльовував шмаття. А вода щораз прибуває. Серед штреку вже розлились широкі ковбані. Ось вода рине у проріз лави, затопить вибої.

„Чому ж майстрів немає так довго? Де зараз Ковалиха?..“ — тривожить думка. Але треба щось робити. Знесилоючись, стомлена, мокра, Віра марно намагається зупинити потік. В трубі вже зникли кохта, хустина, навіть носовичок. Та все те випльовується геть.

Брѣохаючись у воді, Віра ще раз, востаннє, зібгала жужмом мокре шмаття, втисла в трубу. Сама теж підійшла впритул, охопила ковзке залізо руками й притислась усім тілом. Крижаний струм обдав груди, обличчя, з рук виповзла й шубовстнула в ковбаню шахтарська лампа, а з нею і причеплені до дужки папірці. Віра напружила останні сили і ще міцніше уп'ялась у залізо, мов прикипіла.

Струмій спинився. Стало тихо. Лише десь у штреку дзюрчать потоки, обсипаються, падають дрібні уламки. Може штольнями мчить буревій, геть осідає покрівля, сповзають кам'яні „коржі“ і завалюють штрек?.. Віра нічого не чує. Та й не може чути: крижана вода скувала тіло, студить серце, мозок.

„Втриматись... Не впасти в яму...“ — мов уві сні, мляво проповзла думка й погасла. Зникли із свідомості шахта, штреки, немає вже холодного, аж пекучого заліза, немає води. Зникло все. А натомість голубіє весняний сонячний день. Навколо дивна, нічим непорушувана тиша. В степовому просторі дзвенять невидимі струни. А під обрієм невпинно лине, міниться тонке, димчате марево. Воно підняло Віру на свої прозорі хвилі, і ось вона плине...

На порозі хати стоїть святково вдягнений, усміхнений Микола. На руках тримає Валерія. А вона, Віра,

з пучком степових квітів іде їм назустріч. Тільки чогось ті квіти печуть, вогонь палить руки, проймає серце. Раптом сонячний день тьмариться, меркне. Микола і Валерій вже не посміхаються. Вони кудись зникають...

Відірвана від отвору труби, вже очутившись, Віра запитала, котра година.

— П'ята,— відповіли з гурту шахтарів.

— П'ята година...— прошепотіла Віра, і очі її зросились слізьми. Глянула на свої руки, на ковбаню, освітлену лампами. На плесах гойдався розмоклий аркушик паперу. Знайомим Вірі почерком були чітко виведені на ньому слова:

„...Вірочко! Переїжджаю на інший фронт, не можу не скористатись нагородою... Поїзд наш відходить з Ясиноватої о п'ятій вечора. Отож на зустріч з тобою і сином маю одну годину. Люба моя, гляди ж, не спізнись“.

Віра перевела очі і заспокійливо подумала:

„Він зрозуміє — інакше я не могла...“

ПРОЩАННЯ

Остання вагонетка вийшла на - гора, вугіллям засипали тендер паровоза, і ешелон з майном і шахтарями відійшов. На дворищі шахти повіяло пусткою. З усього колективу тут залишилися тільки три шахтарі. Вони ще раз, востаннє, перевіряють, чи все забрано. Тоді двоє покинуть шахту, а третій...

Що має робити третій — знали і ті, що виїхали, і ці троє, що залишилися тут. Знали, що треба виконати важливе і дуже небезпечне доручення. Але хто саме з них його виконає?.. І кожен з трьох був готовий до всього, навіть до смерті.

Широким, уже змертвілим дворищем ішов зосереджений і спокійний інженер Бовар. Слідом за ним — старий майстер Йона Савович. Позаду, зазираючи в усі закутки, поспішав вибійник Данило Турган. Вони оглядали комори і склади. Тут усе цінне забрано.

Та кожного з трьох в ці хвилини непокоїла та сама думка: там, у шахті, залишилися машини — шість справних камеронів. Був наказ витягти їх на поверхню і вивезти, а як не встигнуть — тоді зіпсувати. Це найлегше було зробити. Та з псуванням машин зволікали, а потім уже було пізно.

Шахтарі оглянули дворище й зайшли у будівлю шахти. Десь поблизу рвалися снаряди, а віддалік, на узгір'ї, ніби пересипався дріб — цокотіли кулемети, гвинтівки. Здавалось, земля раптово тріскається, западає або здіймається в небо і летить у шаленім, оглушливім вихорі. Вихор усе наближається і ось-ось розкидає будівлю, потрошить естакади, засипле шахту.

Снаряд вибухнув десь зовсім близько. Повітряна хвиля ввірвалась у будинок, уламки скла і порохнява посипались на чорну, виковзану підлогу. Вітер рвонув дверцята, віконні рами і вщух. Шахтарі підвелися з підлоги, перезирнулись між собою і підійшли до ствола.

— Що ж, попрощаймося, друзі, і за діло,— сказав Йона Савович.— Машини треба вивести з ладу. Хай суцый німець зубами гризе породу. Машини треба зіпсувати. Я готовий, спускайте...

Інженер Бовар витяг з кишені великий синюватий конверт, не поспішаючи розірвав його й розгорнув білий, лише на одному боці списаний аркуш паперу. Швидко пробіг очима написане, глянув на Тургана, на Йону Савовича і опустив голову в глибокій задумі.

Вибійник і майстер насторожено ждали.

— Наказ партійної організації — зіпсувати машини — виконую я,— сказав твердо Бовар і заховав листа.

— Це виходить, що Данило Турган не в щот?— в тон інженерові суворо й твердо мовив вибійник. І додав веселіше: — Помилка!.. Йй - богу, помилка!.. Покажи листа, що там написано...

— Показуй, товаришу Бовар. Нас тут три комуністи,— підтримав Йона Савович.

Бовар витяг листа й подав Данилові

— Я хотів пожаліти хлопця — молодий, хороший...— шепнув на вухо Йоні Савовичу Бовар, коли Турган почав читати.

— Я так і знав, я ж говорив — помилка! — скрикнув радісно Данило. Ніби жартуючи, він вхопив в обійми інженера і Йону Савовича, відіпхнув їх і став біля ствола.

Кулі вже клювали залізний дах будівлі, глухо били в стіну, за шахтним дворищем, десь над виселком, вибухали снаряди. Треба було поспішати. Інженер і майстер мовчки перекладали з своїх торбин харчі в торбину вибійника. Разом з хлібом покладали туди й патрони.

Турган застібнув гудзики на шахтарці, засунув глибше в кишеню наган, поправив на плечах замотаний у ковдру

автомат і, посміхаючись до товаришів, скинув картуз. Дрібні русяві кучері впали на круте чоло, на скроні, і засмагле обличчя юнака видалось зовсім юним, милим і простим. А рішучі рухи, спокійна, іноді задиркувата весела посмішка підкреслювали відчайдушність двадцяти-трьохрічного хлопця.

Бовар рішуче потис руку, тричі поцілував Данила, як ото прощаються перед розставанням на довгий час або й назавжди.

— Вийдеш з шахти, шукай, друже, наш загін. Де саме — ти знаєш. Ми тебе ждемо! — сказав і відійшов, похмурий, схвильований.

Йона Савович стис юнака в обіймах і, здавалось, не хотів відпускати його.

— А я, сину, залишусь тут, від шахти я нікуди... Будеш здоровий — навідайся, — прошепотів тихо, — навідайся... Та не забудь шостий камерон у п'ятій лаві. — Сказав навмисне голосно, щоб приховати раптовий дріж у голосі, і витев рукавом сльози.

Турган, обмотаний залізним тросом, завис в отворі ствола.

„На смерть спускаємо“... — подумав сумно майстер. Руки в нього тремтіли, на очі наверталися сльози. Але Йона Савович бадьорився, хотів сказати щось важливе на прощання й не знаходив слів. І вже коли Турган, махнувши рукою, зник в отворі, старий упав на коліна над самим краєм ствола і прокричав Данилові пораду — шукати вихід з шахти старим, забутим ходом.

Натягнутий трос вужем збігав у шахту. До вух Тургана долетіли гуркітливі вибухи й глухі, ніби з бочки, розпливчаті слова. А потім все те разом з денним світлом поглинула густа й вогка темрява.

* * *

Брѳохаючись у воді, весь у павутинні і плісняві, Турган поспішав коридорами-штреками, переходив від машини до машини. Дороги в шахті вибійникові добре знайомі, вивчені, але зараз їти ними було дуже незручно. Вода вже переливалася з рівчаків, підмивала стіни, на штреки сповзав чорний намул. Місцями Турган по коліна тонув у болоті, спотикався, падав, швидко підводився і знову спішив уперед.

Турган не думав про те, що він сам у цьому покинутому підземному лабіринті, що, можливо, назавжди тут

залишитися. Він знав одно — треба до кінця виконати наказ.

П'ять камеронів нашвидкуруч розібрано. Найважливіші деталі заховано в глухих забутах в різних кінцях шахти. Ніхто, крім нього, Данила, туг не знайде їх. Громіздки частини машин, кабель, водовідливні труби Турган ударами лома погнув, потрощив. Незабаром і забої, і все, що є в шахті, затопить підземна вода.

До шостого камерона добрався наостанку. Дорога йшла аж через усю корінну, кілометрів два, заболочена, вибоїста. Камерон стояв в забутовці на підвишку. Данило плазма проліз у дірку, звівся на ноги під низьким склепінням, поставив напохваті лом і присвітив собі лампою.

Світло впало на зеленаві іржаві плями, на залиту мазутом долівку. І — замість руйнувати — Данило розшукав ключця, сухе ганчір'я і заходився обтирати машину. За кілька хвилин мідяні деталі вже лискотіли сліпучим полиском. Вгамувавшись, Турган сів на сидіння за камероном.

„Увімкнути б струм, натиснути на педаль і попливло б гудіння...“ — Турган лише подумав, а здалося, ніби вчув його, монотонне, дрімотно-тихе. Вповзає в груди і щімливо лоскоче. Але треба кінчати. Данило зіскочив з сидіння, взявся за лом, звів над собою, але не вдарив, відвів убік і з силою встроїв у землю. Встроїв, а сам наче зів'яв, схилився на машину. Відчув раптову безсилість, жаль і злобу, а на кого — не міг добрати.

П'ять років тому, одного осіннього дня, саме до цього камерона його, Данила, привів майстер Йона Савович. Спокійно і серйозно старий розказував, що це за машина, як помпує вона воду, показав, як треба вмикати струм, змашувати деталі.

„Це, хлопче, техніка. Простий, але важливий у шахті механізм. А головне — він наш, народний. А ти, певне, комсомолец? — запитав майстер. „Звичайно, комсомолец“, — відповів Данило. „Я так і знав, бо в такі літа...“ — вже стиха мовив старий Савович. „Отже сам повинен знати, що й до чого. Вчися й пильнуй“. І, посміхаючись, майстер дружньо поплескав камеронника по плечу і залишив його самого в забутті.

Дивні, незрозумілі були тих перших днів і шахта, і камерон, і навіть сам Йона Савович, простий, по-батьківському лагідний і вимогливий. Гудіння камерона

заповнювало, здавалось, усе навколо. А думки линули на поверхню. Там сонце, степовий простір, пахнуть прив'ялі трави, огортає всього тебе вітрова теплінь.

Ще хвилював, не йшов з думки вбитий на тому тижні противною командою „гол“. Друзі тепер, напевне, тренуються, готуються до реваншу, а він... навіть думкам не має волі. Це ті слова старого майстра „вчися й пильнуй“ стримували все уявне і непотрібне в час роботи.

Минали дні. Поволі звивав до обов'язків. Любов до шахти, до машини вкорінювалась дедалі глибше. І ось найперший її корінець.

„Та не забудь шостий камерон“, — сказав сьогодні, прощаючись, Йона Савович. Так, ніби він знав, що вибійник Данило зів'яне серцем біля цієї машини. Де він зараз, турботливий старий?..

Обережно, щоб не злюзувались гвинти, Турган відкручував шруби, загортав деталі у ганчір'я й ховав у завалі. У шахті лопались стояки кріплення, покрівля давала осадку, тріскотіли, обсипались брила породи. Тріск у шахті нагадував постріли там, на поверхні...

Вже двічі Турган пройшов уздовж усю продольню, оглянув прорізи штреків і ніяк не міг знайти проходу, що вивів би на дорогу до старого ходка. Розшукуючи вихід, спинився біля ствола. Піднятися б кілька десятків метрів уверх і вийти на поверхню. Та Данило знав, що цього він не може зробити: у стволі, над безладно накиданим камінням, залізом та потрощеним деревом, лежав розсотаним клубком обірваний трос. І тільки зараз Турган збагнув усю прикрість свого становища: не вибратися йому з цього покинутого підземелля, якщо не знайде дороги до степового ходка.

Ішов углиб шахти, збирався на верхні горизонти, пригадував напівзабуті прикмети давно неходженої ним дороги, але виходу не знаходив. Безліч разів він, Турган, залишався сам у шахті, навіть, траплялось, блукав тут перших днів своєї роботи. Але ніколи не відчував себе таким самотнім, як зараз.

Ішов уже навмання, не спиняючись. Кроки лунко відбивались, і звуки танули під склепінням підземних ходів, яким, здавалось, не було кінця-краю. Тьмяне світло лампи вихоплювало з темряви лише окремі, вкриті цвіллю стояки кріплення, ребристі „коржі“ та вибоїни на ковзкому, нерівному ґрунті.

Скільки минуло часу відтоді, як він спустився в шахту, Турган не знав. Вже відчував себе стомленим, хотілось відпочити, але він уперто не здавався. Лише коли зайшов удруге в забут, до „свого“ камерона, сів перепочити. І знову воскресали в пам'яті далекі дні роботи біля цієї машини, коли старий майстер Савович давав поради...

Ось тут сиділи вони вдвох на лавці. Йона Савович креслив для нього, Данила, на свіжовиструганій дошці умовні лінії штреків, бремсбергів, залягання вугільних шарів, розташування лав...

За сьомою лавою через забутовку—прохід, він веде до паралельного штреку, а відтіль... Данило миттю вхопив лампу і, пригинаючись, біг у напрямі сьомої лави. Коли переходив через ковбавю, вже на завороті до ходка погасла лампа. Ішов далі навпомацки. Переповзаючи через завал, двічі губив автомат, але вперто розшукував його.

Вже зовсім знесилений, угледів, нарешті, пасма тьмяного світла. Проповз ще кілька кроків і опинився в отворі шурфа. Вгорі видно було щаблі драбини—вихід у степ.

Радий, що врятувався, Турган підповз аж до самої драбини, навіть помацав руками щаблі, скинув змокрілу одіж і сів перепочити. Але сидіти не міг. Думками вже був там, на поверхні. Хотілося знати, що там зараз діється. Наспіх одягся й поволі почав сходити вгору струхлявілими щаблями.

* * *

З отвору шурфа видно зруйнований, повитий полум'ям шахтарський виселок, розтроснений дах шахтної будівлі. Естакади немає. Лише обгорілі стовпці, безладно розкидані залізні поруччя та рейки. Куди не кинь оком, все поламано, розбито. Лише гостроверхий терикон, як чорний надгробок, височить самотньо над руїнами.

„Прийшли!..“— подумав вражений Турган. Стало моторошно й нестерпно боляче. „Прийшли!..“— Данило простягся під повіткою над шурфом, поклав біля себе зброю і, мов заворожений, дивився на виселок, на зруйновану шахту.

Ідкий сизий дим запнув степ. Завихрені пасма устеляють вибалки й щовби, клубляться в небо, мовчазне, сіре, як земля. Мертво. Ніде ні живої душі, ні звуку.

Ніби немає тут нічого й нікого. Але ж кілька годин тому тут були живі люди, буяло зігріте радістю життя. І ось... жадна пустка, руїни, дим і попіл.

Вітер сколихнув димову завісу, і серед згарищ виселка Турган пожадливо шукав знайомі будинки. Від клубу залишилися тільки обсмалені стіни, будинок школи приплющений до землі, ніби розповзається вшир по майдану. Данило перебігав очима по кварталах і не зразу знайшов своє житло. На місці рідної домівки — купа зчорнілих уламків. В небо уп'явся оголений димар. Вціліла лише стара крислата верба, що росла проти ганку. Стоїть одинока, обсмалена. І вмить у пам'яті вирізьбилися найдрібніші деталі рідного дому. Деталі, з якими він зжився і вже не помічав їх.

І брижуватий, з голубими прожилками, камінь біля входу, куц троянди з надломленою гілкою, і навіть стерті лискучі голівки цвяхів, які він, Данило, ще малим понабивав, пустуючи, в поріг. Все рідне, обжите, миле враз постало і зникло.

Турган заплющив очі і впав грудьми на землю. Лежав задерев'янілий. Ждав, доки звечоріє. Тоді подасться в незнану путь - дорогу, навздогін за друзями-партизанами.

А може залишитися тут і помститись?.. Цю привабливу думку ніби хтось раптом підказав. Вона виникла з самої глибини серця і враз заповонила всього. Хлопець підвів голову, змужнілий, сповнений рішучості. Вже не відводив очей від згарища. Пальці цупко стискали автомат. Хоч не надовго залишитись, — вирішив твердо. — Хіба можна пройти байдуже повз зруйновану домівку, шахту і не помститись!.. Ні!.. Вбити!.. Бодай одного німця вбити!..

Данило вже кілька разів нетерпляче виповзав із шурфа, оглядав степ. Навколо нікого. З північного боку, вже десь здалеку, чути розриви снарядів, в небі щораз з'являються аероплани, а машини чи танки котять аж ген за буграми.

Переборюючи нетерпіння, Турган засів під повіткою. Вирішив ждати нагоди, ждати вперто, скільки б то не прийшлося. Сонце поринало на заході, рожеві крайки охопили дугою половину небосхилу. До багрецевих одсвітів домішувались спалахи пожеж, і здавалось, що земля й небо обійняв страшний палючий вогонь.

Коли дві машини виринули на найближчій від шурфа дорозі, Турган заліз в отвір його і взяв у руки автомат.

„Зустріти б їх із станкового!..“ — подумав, оглядаючи

свою зброю. Турган підпустив машини на близьку відстань і кілька разів вистрелив у кабінку шофера. Але машина лише рвонула і швидко умчала. Не гаючись, Данило полоснув кулями кабінку другої. В ту ж мить машина звернула круто з дороги і спинилась. Автомат поливав її кулями.

— Чотири... Сім...— рахував Турган підбитих німців, які, мов грудки, падали за борт машини.

— Вісім. Ось вам, гадюки!— крикнув на повний голос, гордий з свого успіху. „За всіх і за себе“,— подумав і ще раз пустив чергу в саму гушту ворогів. На місце бою підкотило ще кілька машин з німцями. По горбку вже строчили ворожі кулемети.

Турган дав чергу по машині, що була найближче до шурфа. Бачив, як кілька фріців мелькнули кумедно в повітрі і впали на землю. Але полічити мертвих Данило не встиг. Від дороги півколом підповзали сірі постаті. Раптом поблизу шурфа розірвалось кілька гранат, і будка завалилась.

Відкинутий вихором, Турган упав у яму. Автомат залишився десь між щаблями драбини. Густа злива куль не вгавала. Гранати рвалися в шурфі. Але Данило вчасно сховався за поворотом до штреку.

Вже аж на світанку другого дня вибрався з шахти. Віяло осінньою прохолодою, а небо було чисте, глибоке. Руїни виселка дотлівали, степ встелили тонкі, прозорі димові хмарки. З шахтного дворища, власне з того місця, де колись було дворище, спливала у вибалок огненна ріка. Повіви вітру доносили гіркоту згарища, запах бензину.

Турган здивовано дивився на ту полум'яну ріку й не міг збагнути, з чого вона виникла. Не міг, бо він не знав, що сталося тут, біля шахти, цієї ночі, як помстився німцям старий майстер Йона Савович.

Данилові хотілось піти ще раз у виселок, довідатись— може хтонебудь залишився там живий. Згадав слова старого майстра: „Будеш здоровий— навідайся...“. Хотілось глянути зблизька на рідний будинок, але затримуватись тут довше було небезпечно.

Турган звівся рішуче на ноги, окинув очима рідні місця, затис у руці наган і легкою ходою збіг у ближчий, зарослий терном та кущами шипшини вибалок.

Звідсіль стелилась дорога до станції Яма. Десь там, у степах, серед перелісків, мав бути партизанський загін.

ПОМСТА

Він знав твердо лише одно: треба мстити. Рішуче мстити жорстокому, підлому ворогові. І, дивлячись на свої поцятковані вугіллям руки, Йона Савович горював, бідкався, що вже не доведеться йому орудувати гвинтівкою, та й ноги не понесуть слідами товаришів — шахтарів, що партизаняць десь у донецьких степах.

„Вояка з тебе, як з клоччя батіг,— кепкував з себе старий Йона.— Мабуть, і грудкою не влучиш у фашиста. Вояка!..“

А думки про помсту хвилювали, не давали спокою. Вони, ці думки, прийшли тоді, коли над шахтою, над рідною, теплою землею люто вихрилася смерть. Він бачив, як з гуркотом злітали в повітря копри, естакади, руйнувались шахтарські житла. Він бачив... Вулицями виселка в розпачі бігли жінки й діти, шукали порятунку — тікали в степ. Але ворог настигав їх і там. Круком з чорними, зловісними хрестами кружляв він над кварталами, ревів, реготав услід втікачам і сіяв смерть. Бомби шматували тіла людей, змішували їх з землею. І навіть тих, що вирвались з того пекла, втекли у поле, доганяли кулі хижого ворога.

Йона Савович лежав у канаві на вигоні. Біля нього за кілька кроків, розкинувши рученята, лежало двоє малят. Над ними, упавши на коліна, закам'яніла мати. То була відкотниці Настя. Здавалось, вона вічно стоятиме так, мовчазна, з невимовним жахом у широко розкритих очах. Та ось Настя випросталась, підняла до неба стиснуті кулаки і кинула навздогін ворогові, що вже ховався у хмарах, одно лише слово: „Гади!“— кинула і, ридючи, впала на закривавлені трупи.

— Гади!— проказав за Настю і старий Йона.— Гади!..

* * *

В глибокій тузі проходив Йона Савович вулицями виселка, шукав живих людей і не знаходив їх. Довго сидів, з пониклою сивою головою, на камені біля свого зруйнованого житла. Хотів зібратися з думками— і не міг. Лють переповнювала серце і наростала, душила.

З тяжкої роздуми вивели старого дивні, тоскні звуки. Біля тліючих уламків сусіднього будинку лежала собака. Вона поклала голову на простягнені лапи і тихо, ледь чутно скиглила. Напевне, звала свого хазяїна. Але на

голос ніхто не з'являвся. Тоді собака, зіп'явшись на ноги, піднімала вверх морду і довго та нудно вила. І все ж ніхто не озивався. Лише відголоски котилися дунко і зникали там десь, у степових яругах.

Обережно, щоб не потривожити, обминув старий Йона собаку, озирнув пожарище й рушив до шахти. Ішов дорогою, яку міряв ногами довгі сорок п'ять років свого шахтарського життя. Знав — шахти вже немає, вибої залиті водою, будівля зруйнована, але все таки йшов туди... Йому здавалось, що там він знайде полегшення своїм мукам і хоч на хвилину вгамує збентежене серце.

Довго блукав старий серед руїн і, нарешті, добрався до шахтного ствола. Стояв, ніби дожидав на - гора скриплячу стару кліть. Ждав, може ось-ось з'явиться тут вибійник Данило Турган, який уранці спустився в шахту зіпсувати машини. В отворі ствола чорна порожнеча. З надр землі — ані звуку. Скрізь мовчазна тиша. Лише вітер стугонить у розкраяному дасі, виривається раптом і мчить у простір мовчазного сонного степу.

Ні, в степу не сонно. Ген удалині, за балкою, якісь величезні, продовгасті машини. Вони наближаються до шахти. Зупиняються біля сторожки, потім в'їжджають на шахтне дворище. Слідом за машинами підповзають танки. Йона Савович добре помітив на їх крутих обрубаних боках павучі фашистські знаки.

Все стало ясно. Йона Савович уже знає, що йому треба робити. Не гаячись, залишив шахту, ще раз навідався до свого зруйнованого житла і вже з мітлою і лопатою впевнено подався до сторожки.

„Вояка! Справжній тобі запорожець! — глузував сам з себе старий. — Запорожець з мітлою...“

Кропітко і звично, ніби його ніщо не цікавить, Йона Савович підмів доріжки на дворищі, щось полагодив у зруйнованій огорожі, а потім запалив у печі. Юрба голодних, змерзлих фашистів негайно ж вдерлась у будинок. Вони застали старого біля печі з мискою печеної картоплі.

— Сторож, двірник, — пояснював словами і знаками Йона Савович, догадуючись, що цікавить герготливих німців. Картоплю і знайдені в кишені свитки сірники фашисти забрали. Господар хотів було протестувати, але штовхани в спину і погрозливі крики змусили старого скоритися. Німці обшукали всі закутки хатинки і, не зна-

йшовши там нічого, пішли геть. Йона Савович знову орудував біля печі і думав свою розрадливу думу...

Надходив вечір. Обрії танули, вужчали. Десь там, у степовому розгоні, біля териконів Горлівки, двигтіли, в небо здіймались огненні спалахи. Там точились жорстокі бої. А тут — мертва тиша. Йона Савович вийшов на дворище, кинув оком навколо; чужою, потворно-мертвою здавалась рідна спустошена земля. Одинокобовваніла зруйнована шахта. Незвична тиша скувала виселок. Жевріли згарища. Савович вдивлявся в страшну картину і думав про те, що час починати.

П'ять цистерн з бензином стоять під повіткою, шо-ста, відкрита, остеронь, при вході у дворище.

До спущених на землю шлангів підповзають танки, машини. Тут беруть вони живодайну силу, відповзають і несуть з собою руїни шахтам, селам, несуть смерть тисячам радянських людей...

„Пора“, — підганяв себе старий Йона і все ж не рухався з місця. Над полями, з туманної імлі вплив пощерблений місяць. Вітер вгамувався. Тисячами невідомих струн дзвеніла заспокоєна земля. І манила у простір хвиляста далеч...

І здається старому Йоні Савовичеві, що він стоїть біля хвіртки свого дворика, його звідкись кличе тихо-тихо внука Вірочка, і він готовий йти — невідомо куди. Аби тільки відпочити, забутись...

Ні, він знає — Вірочки немає тут. Вона поїхала з матір'ю. А він залишився доглядати хату і сторожити шахту. Від шахти він нікуди не піде, нікуди! Та ось нема вже шахти, нема хати. Нічого й нікого немає... Є лише вороги. Тут їхні гармати, машини, бомби. Ось вони, вороги, герготять, рухаються, мудрують щось біля цистерн.

„Підпалити будинок! — вирішує Йона Савович. — Це було б добре — підпалити. В печі тліють навмисне пригтовлені дрова. Взяти жевріючий кілок і — на цистерну. Але ж фашисти можуть вибити з рук... Облити поліно гасом, щоб дужче горіло, а тоді... А може?..“

Від думки, що раптом виникла у нього, Йона Савович аж здригнувся, відчув, як наче морозом пройняло все тіло і серце на мить спинилось.

„Що?.. Боїшся, га?.. — подумав сердито. — Боїшся?..“

„Ні. Не все прахом! Нас, шахтарів, не зв'яжеш ні мотузом, ні загрозою. Ми ще вжахнемо ворога...“ — думав

уголос старий майстер і вперто шукав приховану у сінцях пляшку з гасом.

В руки в'їдалась, пекла вонюча рідина. Але старий Савович терпляче дожидався, стоячи в отворі дверей. Он вартовий пройшов серединою дворища, обійшов навколо цистерн і прямує в куток, до огорожі. Відходить все далі і далі... Он його сіра, сутула постать вже ледь манячить. Ще крок, ще...

Коли старий Йона, охоплений полум'ям, вибіг з будинку, німці не помітили. Стріляти почали тоді, коли він вже не біг, а котився до відкритої цистерни.

Докотившись, старий звівся на ноги, зірвав з плечей свиту й жбурнув на цистерну. Жбурнув — і злетів у повітря разом з лавиною вогню, яка струснула землю й залила цистерни і танки.

МАЛИИ ТИМКО

Наляканий і зацікавлений тим, що бачив, він умотився в кутку між столом та ліжком і пильно стежив очима. Біля дверей стояли, ніби вгрузли в землю, два озброєні гвинтівками, руді, круглопикі німці. Третій — високий, кривов'язий, з довгастою, як диня, мордою, штрикав пістолетом у груди матері й щось лопотів незрозуміле. З гаркавої, кумедної мови німця Тимко второпав лише два слова: „партизан“ та прізвище батька.

Мати стояла біля вікна нерухома, біла, мов крейда, понурена і мовчазна. Такою Тимко її ще ніколи не бачив. Та ось мати поворухнулась, ожила, сказала голосно: „Нічого не знаю“. Сказала, підвела голову і глянула сміливо та сердито на кривов'язого. Тимко був певний, що німці налякались і не накоять у хаті нічого поганого. І навіть зовсім перестав боятись їх. Та він помилився. Високий раптом заверещав, аж захлинувся, підійшов ближче до матері. Вона була сувора і мовчазна. Тоді довгов'язий крикнув до німців, і ті заходились усе перевертати шкереберть. Безжально трошили все, що попадало їм під руки, зривали зі стін рушники, з ліжка стягли ковдру, перекинули етажерку з книжками й топтали їх ногами. А потім уже втрюх поралися біля скрині.

Мати стояла така ж сама нерухома і гнівна. Руки в неї тремтіли й стискались міцно в кулаки. Викидаючи

речі із скрині, кривов'язий знайшов там якісь папери і батькові листи. Знайшов — і аж зареготався від задоволення. Мати кинулась до німця, вихопила з рук у нього папери, пошматувала їх і миттю кинула в помийницю.

Кривов'язий витяг з води розм'яклі, в синявих плямах клаптики паперу і серед них уцілілу маленьку фотокартку Тимкового батька. Глянув, щось крикнув, потім підскочив до матері й ударив у лице пістолетом. Вона впала на лутку вікна.

Тимко не стерпів. Він шулікою кинувся до німця, пхнув його, та не мав сили навіть зрушити з місця. А кривов'язий хрипів, несамовито тупцював і безперестанку бив матір.

Та Тимко таки зловчився, ухопив німця за руку й щосили уп'явся зубами. Німець шарпнув убік, відкинув від себе хлопця й готовий був стріляти. А мати вже підвелась з підвіконня і заступила собою сина.

— Тікай! Ховайся!.. — крикнула Тимкові. Слова заглушили постріли. Кулі свердлили двері, впивалися в стінку. Але в ту мить Тимко вже був на дворі.

Причавшись під тином, за кущем бузку, він бачив, як вивели матір із зв'язаними руками, закривавлену; з плечей у неї звисали клапти подертої сорочки. Слідом за матір'ю німці несли клунки з одежею, з хатнім начинням. В руці кривов'язого Тимко угледів свій улюблений маленький кухлик, що його батько зробив з лискучої міді. Але зараз той кухлик Тимка не цікавив. Він прикипів очима до матері. Вона ледве-ледве ступала дворичем, тривожно озираючись навколо: напевне, шукала очима його, Тимка.

Так, вона шукала його. А він не міг підвестися з землі, ніби задубів. Лежав нерухомо. Тільки серце було живе. Воно колотилось швидко-швидко і, здавалось, било не в груди, а в землю, холодну і тверду.

Підштовхувана німцями, мати відходила щораз далі. Он вона вже за двором, вже на середині вулиці. Зупинилась. Оглянулась. Рудий німець ударив прикладом, мати хитнулась і знову пішла.

— Мамо!.. — крикнув Тимко. А вона не почула. Тоді він крикнув дужче, на весь свій голос. А вона не озвалась, навіть не глянула. Але Тимко не переставав кричати. Він вимовляв найніжніші, найкращі слова, просив не залишати його самого. Йому так страшно.

Мати не чула, та й не могла чути, бо з дитячих спраглих уст від страху та розпачу замість слів вилітав лише стогін і шепіт. На вулиці нема нікого. По сусідніх дворах порожньо. Ніде ні живої душі. Тимко певний, що тут, у виселку, він залишився сам. А німці не знати куди ведуть матір. І раптом він заплакав, розпачливо, голосно — навіть полегшало в грудях, потім зіп'явся на ноги й побіг.

Вже аж за виселком угледів матір. Вона йшла в гурті чоловіків і жінок, позаду гурту — німці. Тимко не бачив обличчя матері, а тільки її випростану спину і зв'язані мотузкою руки. Юрба посувалась поволі, навпростець, зарослим травами степом, що збігав у глибокий яр.

Тимко йшов услід за юрбою, не відриваючи очей від високої постаті матері. Малому до нестями хотілось лідейти зовсім близько до неї, пригорнутись, вчепитися цупко руками, щоб ніхто ніколи не зміг відірвати. Але страшно було німців.

Він чув постріли і жахні крики людей. Кричав разом з ними і плакав, бо там була мати. Здавалось, він навіть чув її голос.

Німці верталися тією ж дорогою назад, до виселка. Тимко заховався у густому бур'яні. А коли німці зовсім зникли, він помчав степом до яру.

Мати лежала в зарослому полином рівчаку. Неподалік від неї лежали інші люди, але Тимко не звертав на них уваги. Він кинувся до матері, обвинувачував її руками і цілував її, ще теплу і невимовно рідну. Цілував і не знаходив утіхи. Мати не відповідала на його пестощі. Лежала горілиць, безладно розкинувши руки. На лівій затугнуто мотуз, а в правій вона затисла жменю землі. Так, ніби мати згребла її раптом, хотіла кинути й не встигла. А на обличчі кров і рани. Це, видно, той, кривов'язий, розбив пістолетом...

Тимко вирішив, що мати спить. А може не спить, а так, жартує, причаїлась? Бо ж праве око прищуплене, а лве вдивляється в небо; напевне мати стежить за льотом хмаринок та вслухається у шум вітру в траві, у співі пташині.

„Хай відпочиває, — вирішив Тимко, — вона стомилась“. Заспокоений, він ліг біля матері, обвинувачував її шию і розказував на вухо тихо, як він налякався тих клятих німців, як ховався під бузковим кушем, як страшно було бігти полем. На бігу настрикнув десь п'ятку, ще

й зараз болить. Ой, як він біг, поспішав, гадав, що німці заведуть матір кудись далеко, і він уже ніколи її не побачить. І ще було лячно, коли стріляли тут, у яру.

Але ж усе те минулося, і вони знову удвох. Хай не журиться матуся, рани скоро заживуть, а там, де болить їй, він поцілує — і перестане боліти.

І Тимко цілував і знову починав щебетати. Згадав про батька, розказав, як того дня, коли батько відходив з рушницею і пістолетом з дому, він довго грався з Тимком в коня та вершника. Вони гасали по кімнаті, падали на підлогу і реготалися до сліз. А вже наостанку батько посадовив Тимка до себе на коліна і говорив з ним, як з дорослим.

— Ти в нас уже великий, тобі п'ятий рік. Будь розумним, слухайся матері. На вулиці ні з ким не заводься у бійку, а якщо хтось скривдить тебе, то сміливо давай йому відсіч. Воюй чим попало...

Мати слухала мовчки і все дивилась у синю небесну височінь.

Наговорившись досхочу, хлопець дістав з кишені сухаря, трохи відломив матері — поїсть, коли прокинеться, а решту з'їв сам.

Потім уткнув голівку під руку матері й скоро заснув...

Навколо, уквітчаний весняними барвами, розіслався широко степ. Вітер повільно котить зеленаві хвилі, пестить, розчісує трави; на гребенях хвиль зринають перламутрово-білі віночки ромашки, жовті кульбаби, паленіють маки і роняють у траву вогненні пелюстки. А ген на горбку хлюпнули й застигли мармурово-синяві плеса безсмертників.

Вітрові шуми зринають з землі і вже аж під сонцем дзвенять срібним переливом у пісні жайворонка. Дзвенять і падають знову на землю, у трави, на крилах степових орлів відлітають за обрій, кудись у далину.

Та нічого того не могли вже бачити й чути ті, що лежали серед степу, в яру, простреляні кулями. З шахтарського виселка сюди востаннє прийшли вони. Кров і сльози пропекли на землі місце їхньої смерті. Сльози затоптав кований чобіт фашиста, а кров не можна затоптати. Вона горить, ніби перелившись у маки червоні, парує під сонцем і кличе до відплати. Останній, передсмертний плач і стогін вітри носитимуть над степом, над житлом живих людей аж поки не настане відплата...

Прокинувшись, Тимко довго сидів очманілий, ще напівсонний, і ніяк не міг зрозуміти, де він. А над степом тихо спадав вечір. Велика червона дїжа впірнала на заході в землю. У вибалок вповзали чорні тіні, і він здавався зараз глибоким і довгим. Тимко кинувся до матері, почав термосити її, просив, щоб вставала, бо вже темніє, час вирушати додому. Але даремно — мати лежала нерухома.

Тимко вдивлявся в її обличчя. Застигле, зчорніле, воно здавалось йому зовсім чужим. Плями крові на лиці, на руках густо вкрила дрібна комашня. І раптом Тимко догадався, що мати не спить, а вмерла. Стало страшно. Над головою низько пролетіла якась пташка і пронизливо крикнула. Переляканий Тимко стріпнувся й почав відповзати. У бур'яні наткнувся на якусь жінку. Вона теж була мертва, посиніла, з вишкіреними зубами. Половина обличчя у неї, зашкарубла від крові, вкрита комашнею.

Тимко звівся на ноги й почав озиратися навколо. Куди б не глянув він — скрізь лежали страшні, з перекошеними обличчями, люди. Малому хотілось кричати, плакати, але він мовчав. Груди йому щось стисло, як тоді, під кушем бузку.

Зажмуривши очі, Тимко вискочив з страшного кола мерців і щодуху мчав дорогою до виселка.

Спинився аж тоді, коли добіг до перших будинків. Острах минув. Он уже шахта, купа породи, де він, Тимко, щодня грався з сусідськими дітьми. Надворі вже зовсім стемніло. На вулицях нікого немає, і лише німець ходить біля будинку школи. Ось він дійшов до ганку і повертає назад. Тимко зовсім його не боїться. От аби тільки не та куца рушниця в нього. Сіра постане вартового наближається. Тимко вже добре бачить одутлувату, безвусу морду, вирячені очі.

„Це, мабуть, той, що стріляв у матір“, — подумав Тимко. Гнівом закипіло дитяче серце. Згадалися батькові слова, коли він прощався...

Недовго роздумуючи, Тимко вхопив твердий шматок породи, розмахнувся і влучив. Німець злякано скрикнув, відскочив убік, пригнувся і стрельнув раз, удруге, втретє. А Тимко вже був аж на другій вулиці.

Ніч облягла стомлену землю. Тихо. Над виселком в мережеві хмар купався кругловидий місяць. Тимко вийшов у степ, на дорогу, що вела до матері. Вже на-

віть дійшов був аж до яру і повернув назад, до виселка. Перепочивав під зруйнованою чиеюсь хатою і знову рушав у степ. І так безліч разів. Боявся наблизитись до страшного місця з мерцями і не міг заспокоїтись, бо йому хотілось донести матері свою радість: він таки помстився німцеві за кривду...

А над землею плив байдужий до людського горя великий окатий місяць і навіював сон.

МАРІЯ

Майдан оточили півколом шість повішених. Вітер гойдав трупи, і здавалось—мерці йдуть, лишаючись весь час на тому ж місці. Уздовж майдану шумлять крислаті, забарвлені осінню, берести, клени; вихор крутить листям, встеляє, цяткує землю жовтим кольором—ознакою розлуки. І шелест, і вітру гудіння між віттям—пісня печалі.

Зігнані силоміць, посеред майдану стояли заплакані жінки, сиві діди і залякані підлітки. На грудях у кожного теліпались на мотузках дерев'яні бирки; на них чорні номери—тавро неволі.

Застрашений, прибитий горем натовп людей глухо гомонів, наріканням не було краю. Тільки ж бо вчора ходили німці від хати до хати, шукали зброю та партизанів. Нічого ж не знайшли, а сьогодні на світанку повісили шестеро безневинних, мирних людей.

— Добра не жди від злодіїв та вбивць,—сказав хтось притишено. Слова ті розтанули в натовпі, і гнітюче мовчання на хвилину скувало людей.

— Всім нам буде такий кінець,—проказав співучим тонким голосом старезний Микола Пасічник.—Повісять на гілляці або ж заморять голодом, то все рівно тобі край. А порятунку немає. Ой, немає...

— Буде!..

— Буде порятунок, діду Миколо,—відповіли притишено, але твердо з гурту.—Сонце сходить зі сходу. Отож звідтіль і прийде...

Та дід Микола не дослухав останніх слів. В раптового розпачі він ухопив себе за груди і рвонув на ший мотуз. Бирка №82 заторохтіла на схудлих кістлявих грудях. Задихаючись, посинілий Пасічник упав на землю й не міг уже підвестись, відняти заляклі у мотузі пальці.

Висока, вродлива жінка, з передчасно змарнілим обличчям, кинулась рятувати старого. Вона підвела діда з землі, випростала йому руки і, підтримуючи, щоб знову не впав, впертим поглядом великих чорних очей стежила, як німці виходять з провулку й оточують натовп.

Згодом до майдану підкотила машина, повна німців. Підсліпуватий, в окулярах, вже відомий усім на селі комендант округи фон-Бульке проказав щось німецькою мовою. Наприкінці заверещав, мов недорізане порося, тупнув ногою і змовк. Тоді заговорив білястий, в*роботинні, з гострою, мов у пацюка, мордою, чоловічок. Він навмисне розкинув поли пальта і показав людям розшиту на всі груди українську сорочку. Говорив улесливо, м'яко, вигинався і в такт словам вимахував рукою. Здавалось, і до натовпу, і до німців лащиться, крутить хвостиком паршивий маленький песик.

Понурені люди мовчки слухали знайомі вже слова про покору, про те, що віднині всі партизани будуть знищені і що за вбитого позавчора сільського старосту село ще відповідатиме. Новий староста наведе тут справжній німецький порядок.

Не встиг білястий домоворити, як зза спини фон-Бульке вигулькнув і став попереду новопризначений староста.

— Затичка... Запроданець...— пошепки облетіло натовп.

— Твій, Маріє...— били вразливі, пекучі слова і ранили серце жінки, яка підтримувала діда Пасічника. — Твій... Хто б думав!..— і люди сторонились, відступали, мов від чужої, зачумленої. Навіть німецький дід Микола зняв свої руки з її плеча і відійшов геть.

Ніби здерев'яніла, стояла з пониклою головою Марія сама. Поринувши в свої сумні думки, вона нічого не бачила перед собою, не чула, що говорив староста, її чоловік, про що шепотіли в натовпі.

Хіба про таку зустріч з своїм чоловіком вона мріяла! Гадала—прийде в село, додому, разом з червоним військом, визволить їх з неволі, і буде їм радість, утіха. Про той щасливий день, про ту хвилину вона так багато думала... І хоч як гірко жилося зараз, хоч нестатки і клопіт, а все ж вона заховала під піччю макітру петльованого борошна: він же так любив вареники!.. Від рота свого відривала, гадала—зустріне...

Сама верталась Марія з майдану додому. Ішла манівцями, щоб не зустрітись ні з ким віч-на-віч, бо несла пекучий сором і зневагу своїх же людей.

* * *

Архип Затичка зустрів Марію в сінцях хати.

— Чула? Ти ж була там...— не втерпів запитати, навіть не привітавшись як слід.

— Чула,— відповіла Марія і пройшла повз простягнуті до неї руки.

Похмурий, незадоволений, Затичка ввійшов у хату слідом за жінкою.

— Чула і бачила,— почала Марія перша дерервану розмову,— тільки не розумію я, Архипе, як це воно сталося. Ти ж відходив з села разом з усіма чесними людьми на схід, а опинився... А я так ждала...— І голос жінки зірвався.— Зрадник ти! Запроданець!— Рішуча і владна, Марія ступила крок вперед і втопила гнівні очі в спантеличеного Затичку.

— Евакуювався, звісно, так,— почав нерішуче Архип,— ну, потрапив в оточення і врятувався. Звичайно, дечим прислужився новій владі... І, як бачиш, мені довіряють. А ти суддя мені, чи що?— викрикнув, скаженіючи.— Суддя?.. Знаєш, таких, як ти!..— і шарпнувся рукою до кишені, в якій був револьвер.

Марія навіть не ворухнулась. Схилила голову, про щось болісно думала. На високому чолі вирізьбилися старечі зморшки, і паленіюче обличчя зблідло. Та ось Марія ожила, випросталась, по її лицю ковзнула ледь помітна загадкова посмішка. Вона приховала рішення жінки. І за хвилину вже спокійна, ніби нічого й не сталося, Марія почала поратись у хаті.

— У нас незабаром будуть гості,— сказав примирливо Затичка.— Треба як слід приготуватись. Пан комендант округи хоче покуштувати наших українських вареників... Та й взагалі...

— А чим будеш частувати? Ти ж знаєш— усе забрали.

Затичка, замість відповіді, кинувся до великої, обв'язаної ременем валізи, розкрив, сів біля неї навпочіпки й почав викладати на долівку торбинки з борошном, пшоном, шматки сала. Вийняв якісь дивовижні брязкальця, коробочки, годинники і навіть ножі та виделки.

— Назапасив, жінко, всього потроху.. — Задоволений Затичка лукаво посміхався, хіхікав, потирав руки. Руді, ніби вигорілі на сонці, скуйовджені мички волосся звисали на вилицювате, зрошене потом лице. Затичка нетерпляче відкидав мички набік, а руки нервово тремтіли.

— Ось, глянь!— і Затичка підняв на розчепіrenих руках дорогу шовкову сукню. У валізі жужмом лежали кохти, хустки, дитяче шмаття.

Марія стояла остовпіла над чоловіком. „За спідницю душу мою хотів купити... Скільки прожила з ним вкупі—і як же мало його знала...—свердлила пекуча думка.—Награбував і хвалиться“. І здавалося Марії, що вона бачить перед собою тих невідомих, з кого здирали оці кохти, сорочки. А он на тих рябеньких хлопчачих штанях якісь плями, напевне кров. І Марія відчувала, як до серця їй підкочуються давкі хвилі розпуки й злоби. І ось-ось вона не стерпить, розпачливо крикне і роздушить ногами, всім своїм тілом Архипа, розкидає геть усе, що він награбував. Але стрималась.

До хати підкотила машина з німцями. Затичка похапцем згорнув докупи все, що було у валізі, жбурнув у куток і вискочив зустрічати гостей. В хату ввійшов знадвору восьмиричний синок Микола. Радісний, він показав матері цяцькову рушницю і блискучу бляшанку спід німецьких консервів—дарунок батька. Марія глянула на підпис на рушниці, виведений чиеюсь дитячою рукою—„Володя“, пригорнула до себе сина і, не стримавшись, дала волю раптовим сльозам, а за хвилину, вдавано спокійна, уже поралась на кухні біля печі.

Хата сповнилась гамором, реготом. Веселість підогривалась горілкою та вином. Чотири німці і перекладач почували себе як господарі—владно та безпечно. А все ж, на всякий випадок, біля столу на лавці стояв короб з гранатами. А за зачиненими віконницями, навколо хати і вздовж вулиці спокій пильнували німецькі вартові. Село ніби вимерло, наче навколо дика пустеля. Жодної ознаки життя. Лише пугачі зрідка верескливо й тривожно кричали серед глухої ночі.

Гості пили і їли безугаву. Марія ледве встигала готувати й подавати на стіл. Щораз частіше зиркав на неї своїми банькастими очима фон-Бульке.

— Карош вуренік, карош жїна,—промимрив гуняво, прицмокнув губами й заговорив щось до перекладача. Той підсунувся ближче до Затички.

— Ти, друже, як бачу, щасливий,— почав удавано щиро.— Тобі, Архипе, і справді щастить... Сам пан комендант закохався в твою жінку. Ти можеш мати з цього добру вигоду...— І ехидна улеслива посмішка скривила паючю морду.— Фон-Бульке хоче, щоб твоя жінка стелила йому постіль цієї ночі,— вже сміливіше він перекладач.— І щоб було тепло... розумієш, тепло...

Затичка не зразу второпав, про що йде мова. А коли розшолопав, враз спохмурнів і засопів, мов ковальський міх. Але глянув на коменданта і знітився.

— Карош вуренік, карош жіна,— твердив своє фон-Бульке. Він покопався в кишнях френча, витяг кілька німецьких марок, кинув на стіл перед Затичкою і весело зареготав. Реготала і решта німців, кривилась у посмішку паюча морда, хіхікав посоловілий Затичка, ховаючи гроші в кишеню.

— Гості хочуть кави, приготуй!— звелів Затичка, увійшовши до кухні.— І ще просить комендант...— Затичка осікся.— Та про це потім, а зараз кави. Ось вона. Завари з молоком.

— Корів же немає,— відповіла стримано Марія.— На все село залишилась одна коза, та й ту люди тримають потайки.

Затичка витяг з кишені папірець, кинув його Марії.

— Ось перепустка, щоб тобі вийти в село... Пошукай мого,— промимрив і поспішив до гостей.

Марія підняла папірець, заховала. „Все йде на краще“,— подумала. І загадкова посмішка, вдруге за цей вечір, з'явилась на її лиці.

Поки закипав окріп, Марія дістала в сінцях спід бантини жменьку маківки і пучок німиці. Розтерла насіння, відцідила білувату рідину, влила в окріп і подала до столу. А сама почала збиратись у дорогу.

Після кави гості зовсім сп'яняли. Фон-Бульке ледве доплентався до ліжка, звалився і скоро захріп. Біля його ніг скрутився перекладач. А решта послула за столом. Лише Затичка, очманілий, лазив по долівці, шукав валізу, кликав Марію і, нарешті, уклався під столом.

Марія поставила серед хати короб з гранатами, накинула зверху ганчір'я, приладнала гніт з рушника і підпалила його. Не гаючись, вхопила вузлик з харчами, напівсонного сина і залишила хату.

Уже на вулиці вартовий, присвітивши ліхтариком, перевірів перепустку, сказав заспокійливе „гут“, і Ма-

рія рушила далі. За кілька хвилин була вже за селом. Полями, навпростець, поспішала до лісу. Добігла до перших кущів і зупинилась.

Темну, мовчазну ніч розітнув вибух. Ніби відголоски, раптово затріскотіли постріли, прорізали небо ракети. Але село мовчало.

Наляканий вибухом Микола тулився до матері, питає, де стріляють...

— Над нашою хатою,— відповіла пошепки мати, пригортаючи ніжно сина. Микола згадав за свою рушницю, за батька і раптом заплакав.

— Батька немає,— втішаючи, сказала.— Так треба, так треба було,— не то до сина, не то до себе мовила тихо.— А рушниця, сину, буде у нас справжня.— І Марія зітхнула на повні груди, наче скинула з себе надміру важкий тягар.

МОЛИТВА

Землю вгортала ніч. Люто вихрила густа поземка-метелиця. Вітер перетворювався на сніговий сажанець, рівняв степ, нагортав кучугури, стихав і раптом піднімав та знову гнав білу завісу кудись у простір. В шаленому розгоні вітер налітав на спустошене шахтарське селище, на мить спинявся біля крайньої хати і вершив білий мур аж до стріхи.

На холодній печі лежала стара Явдоха. В головах вона поклала окраєць хліба, торбинку квасолі, кілька картоплин і цибулю — все, що залишилось на прожиток.

В хаті порядкували німці. Що саме вони робили, стара не бачила. Вона лише чула, як нишпорять по всіх кутках, перевертають все догори ногами і герготять. Тож старій здавалось, що в її хату раптом забігла тічка голодних, задріпаних собак і зняла хрипку гавкотню.

Вже кілька разів чужинці підходили до старої, вимагали, щоб злазила та розтопляла їм піч. Але Явдоха затялась злазити.

— Нездужаю, хвора,— відповідала коротко.

І навіть тоді, коли один з німецьких бузувірів розкричався і штрикнув стару в ногу багнетом, вона не підвелась.

„Та видохніть всі, навіжені, а гостити не буду!..“ — вирішила твердо. А серце точила гризота, що вона, стара, таки не додержала слова, бо хоч і не гостила їх, про-

клятих, але ж пили вони воду в її хаті, з її ж таки кухля. А ті ж наказували...

...І випливали з туманної імлі і враз поставали свої, невимовно милі... Ось вони йдуть степом... Дорогами котять машини, гармати, аж степ захряс... Дотліва зруйноване селище, курить земля... А вони йдуть на схід і вже десь ізза горбатого берега річки Луганки кидають важкі громовиці.

Над селищем, над шахтами крутила вогнева завірюха, літала видима смерть. А вона, стара Явдоха, сиділа при дорозі поблизу рідної, дивом уцілілої хати, і частувала бійців яблуками, подавала в кухлі воду та мовчки проводжала в дорогу. Хоча кожен, кого частувала, утішав, обіцяв скоро вернутись, і вона вірила їм, а все ж таки пекучий біль терзав зболіле серце, бо йшли вони всі з рідної землі.

Останнім підійшов смуглявий юнак. Привітавшись, він узяв з рук старої червонобоке, посмуговане, наче писанка, яблуко і посміхнувся по-дитячому просто і щиро. Перевів очі на стару і сказав: „Спасибі, мамо“. Так говорили всі, кого частувала. Але цей, здалося, вимовив якомсь інакше. В тому ніжному слові „мамо“ стара Явдоха вловила незміриму глибину синового теплого чуття. І, розчулившись, заплакала. Юнак зняковів, поспішив заспокоїти, показав фотокартку вже літньої жінки — своєї матері. Говорив, що незабаром повернеться додому цими ж таки донецькими шляхами. А коли вже відходив, сказав суворо і твердо:

— Оцим,—махнув рукою в той бік, звідки підходили німці,—глядіть, щоб нічого... Не дайте навіть води. А нашим будьте в пригоді... — Сказав, поправив на плечі гвинтівку і зник у хвилястому, розложистому степу.

„Не дайте навіть води...—повторювала Явдоха.— А що вдієш? Ой, якби то могла—душила б клятих!..“

В хаті не затихав лайливий галас. Та стара вже ні на що не звертала уваги. Вона поринула в свої думки, старечі й журні, і вони, мов ті хвилі гойдливі, то відносять у давно віджите, напівзабуте, то вертають назад, і їдкий сум ятрить душу. Сама, навіть ні з ким словом перекинутись. Сама, а навколо вороги...

Нараз стара Явдоха почула рідну мову. Схвильована, зрадла, швидко підвелась і визирнула зза комина. Посеред хати стояли, із зв'язаними руками, два поранені червоні бійці. Стояли простоволосі, розуті. У старшого

на голові, на обличчі ще свіжі рани. У молодшого, сливе хлопчини, з безсило звислої руки стікає на долівку кров.

Стара Явдоха прикипіла очима до бійців. Хотіла пізнати, хто вони — може, знайомі. Переводила очі на рудого, з одвислою губою німця, який, по-котячому вигнувшись, перекручуючи руські слова, про щось допитувався в полонених. Бійці мовчали. Раптом німець оскаженів, вискочив ізза столу, з розмаху ударив у скроню молодшого, потім збив з ніг високого, верещав, топтав полонених ногами. Бив надсадно і довго.

Стара глухо скрикнула, припала до череня і, щоб не бачити катування й нічого не чути, вгорнула голову в шмаття і лежала заціпеніла, в сльозах. А коли вигнула знову, поранені стояли вже в кутку хати і ледве тримались на ногах. Рудий німець щось герготів до своїх і вказував на глуху комірчину в сінях. Потім визвірився на полонених, попередив їх, що коли не зізнаються, то завтра до схід сонця висітимуть на стовпі. Попередив і вийшов з хати.

Стара Явдоха, не гаючись, зішла з печі, пройшла по хаті. Появу хазяйки німці зустріли зневажливим реготом, штовханами. Полонені хотіли заговорити до неї; високий навіть зробив крок назустріч старій, але мусив відступити: вартові крикнули на бійців і наставили їм в груди автомати.

Стара, нібито зовсім байдужа до всього, заклопотана лише своїми справами, раптом стала на коліна й почала бити поклони в той бік, де мали б бути ікони, а зараз висіли висхлі пучки материнки, жевріли повняки, голубі безсмертники. Потім стара зняла вгору руки й застигла в молитовній смиренній позі.

Гамір у хаті стих.

Явдоха щось беззвучно шепотіла, клала земні поклони. А голос її все дужчав і дужчав.

— Сини мої, діточки милі! Попереду довга ніч, і я не звіваю. Слухайте з причільної стіни.

Проказавши свою „молитву“, стара підвелась, заметушилась біля печі, поклала дрова, і скоро запалав вогонь. В хату заскочив рудий німець. Він знову допитував полонених і ще раз попередив, що чекає їх на світанку. Після того бійців вивели в комірчину.

Надворі не вщухала завірюха. Вітер задував вогонь. Ядучий сизий дим забивав дух. Хазяйка навмисне відчиняла навстіж двері.

Німці зраділи гарячій воді, мились, а коли на столі запарував окріп, сіли пити каву. Явдоха прислужувала, виносила з хати помий, поралась коло печі, вносила знадвору пухнастий сніг і топила його в казанах.

Вже двоє відер гарячої води вилила стара під причільну стіну, продовжала змокрілу глину, просунула в дірку ніж і долото. В комірчині щось ледь чутно шкрябало. Явдоха повернулася в хату, підкинула в піч дров, оглянула німців, чи всі вони тут, і поспішила на двір.

Ждала недовго. Ось упали останні грудки землі: обидва полочені були вже на волі. Стара подала їм клунок з хлібом, напнула їм на плечі білі ряднини, вивряджала в дорогу.

— Спішіть, спішіть, мої діточки! — квапила Явдоха. Схвильовані, розчулені бійці поцілували їй руки і зникли, мов упірнали в замети.

— Щастя вам, щастя!.. — шепотіла стара. Піднятою вгору рукою вказувала їм путь, а по зморшкуватому, осяяному радістю лицю котились сльози...

За хвилину в хаті знявся гармидер, важко загупали німці в снігах.

На дворішці, поблизу хати, в запорошений слід втікачів затріскотіли постріли. Заспокоена раптом Явдоха впала горилиць на свігову білу постіль. Піднесена вгору рука, так і застигла в останньому прощальному русі. Налітав рвучкий вітер, розтріпував сріблясті коси старої, цілував у відкрите чоло і мчав у далекі, оповиті нічю простори.

ЗУСТРІЧ

Вона добігла до перехрестя і зупинилась. Мала мчати провулками далі, на край виселка: десь там, напевне, вже зараз червоні... Настя причаїлась коло тину і пильно дивлялася в освітлені місяцем прорізи вулиць.

Через виселок, оповиті імлюю і димом, ішли на захід машини, гармати, гуртами і поодиноці бігли меткі сірі постаті. Вдаліні, на південній околиці виселка, лунала безладна стрілянина, тривожні вигуки. А проти дотліваючих уламків колишнього шахтарського гуртожитку, на перекладині між двома обрубаними акаціями, висіли двоє страчених.

— Хто вони?.. — прошепотіла пройнята жахом Настя. І хоч як страшно було, а все ж намірялась було підповзти до акацій. Але затрималась. Неподалеку на ву-

лиці з'явилась юрба людей, оточена автоматниками, Німці вдиралися в будинки, виганяли звідтіля мешканців, слідом виносили зв'язану в клунки одержу, навіть дрібні хатні речі і все те кидали жужмом у машини, на вози. А над спустошеними будинками здіймалися вогняні язички. Вони зливалися в суцільне полум'я, і над кварталом вирувала огненна ріка. Спалахи кривавили білі снігові замети і рвали простір мовчазного неба.

Юрба наближалась. Ішли жінки, чоловіки й діти. Он ледве шкандибає стара Ковалиха. Одна нога в неї взута в черевик, а друга лише обмотана ганчір'ям. Стару підтримує відкотниця шахти 2-біс, Тетяна Олешко. Дівчина в самій розхристаній кохтині, а надворі мороз — аж дух забиває.

У когось з рук впала додолу дитина. Почувся раптовий вереск маляти і благання матері. Настя побачила: на снігу, серед дороги, сидить, ніяк не може звестись, простоволоса жінка. Лівою рукою вона пригортає до себе дитину, а правою хоче вхопитись за тих, що проходять повз неї.

— Ой, людоньки, милі!.. — чути хрипкий, надсилу видушений голос. — Згляньтесь, рідні, хоч на дитину!..

Настя припала до землі, відвернула голову, заплющила очі, щоб не бачити вразливої, жахної картини. А слова „згляньтесь хоч на дитину...“ свердлили, впивалися в серце. І в пам'яті Насті постало недавно пережите... Горить зруйнований виселок. Низько шугають німецькі аероплани. Навколо жахний гуркіт — вибухають бомби, снаряди. Земля і небо злилися в якомусь божевільному смерчі і немає йому кінця. Пилюга і дим затьмарили сонце. А вона, Настя, схилилася над своїми двома вже мертвими дітьми...

„Згляньтесь!..“ — не затихає розпачливе благання. До жінки, що лежить на снігу, підходить високий, у шахтарці, чоловік. Він бере на руки дитину, допомагає матері підвестись, і вони рушають далі.

„Невже він?..“ — майнув тривожний здогад у Насті. Вона підповзла ближче до натовпу. Так, немає сумніву — в юрбі старий вибійник Олекса Гутяк. Була чутка, що то він місяць тому організував завал у шахті, саме у п'ятій лаві, з якої німці хотіли вибирати вугілля. Відтоді Гутяк зник, а по виселку пройшла чутка, що він у партизанському загоні. Раптом Гутяк з'явився сьогодні й сповістив усіх шахтарів, що на річці Міус силу-силенну

побито фашистів. І незабаром тут, у виселку, будуть наші, червоні війська. Гутяк закликав усіх бути напоготові, не дати німцям вивезти награване ними майно. „А як же він опинився серед цієї юрби?“ — думала Настя і не знаходила відповіді.

На повороті до головної вулиці виселка натовп оточила зграя німців. Вони відділили чоловіків від жінок, дітей від дорослих, зривали з них силоміць одягу та взуття і все те забирали з собою або кидали в машини, що проїжджали вулицею. В натовпі зчинився страшний лемент, але кілька пострілів з автоматів втихомирили людей. Лише діти плакали ридма.

Німці забрали з собою все, що можна було забрати, і відхлинули. Залишилося тільки двоє. Вони випустили черги з автоматів і, штовхаючи людей, завернули їх у ближній провулок, що вів у поле, до урвищ.

Крадучись попід тином, обминаючи зруйновані дворища, Настя бігла, припадала до землі, повзла слідом за юрбою. А настирлива, пекуча думка мучила — що робити? Як врятувати?.. Але придумати Настя не могла нічого.

До кінця провулку залишилося кілька хвилин ходу. Вже видно крайні будинки. За ними вигін, а там зараз же глибокі, засипані снігом урвища.

Хоч би затримати, а тим часом у виселок увійдуть наші... Ця смілива думка окрилила, надала Насті сили. І вона поповзла скоріше, тінню метнулась поза будинки і знову вийшла на дорогу в провулок. Тепер юрба залишилась позаду. Настя стала за виступом стіни зруйнованого хліва.

„Хай що буде, а таки спробую...“ — вирішила твердо Настя й затисла в руках обсмалений, піднятий на згарищі кілок, а біля ніг поклала каменюку.

Юрба посувалась поволі, позаду йшли німці. Один з правого, другий з лівого боку провулку. Той, що йшов зліва, виставив перед себе автомат, тикав ним у спину знесиленої жінки і щось люто герготів.

Автомат, простягнені руки фашиста і весь він, присадкуватий, загорнутий у ковдру, мов опудало, пропливав перед очима Насті. Ось вони віддаляються. Ще крок-два — і ворог зникне. Настя трохи подалась вперед, розмахнулась... Одночасно почула глухий удар і несамовитий крик приголомшеного, наляканого німця. Він поточився, махнув руками, але не впав, лише став окарят.

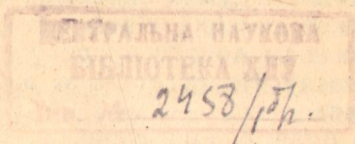
— Тікайте! — крикнула Настя. Юрба зупинилась і ніби закам'яніла. Хтось заплакав голосно. Настя крикнула вдруге. Юрба, ніби підхоплена вихором, рвонулась і розпливлась у всі кінці.

Настя намірилась була ще раз поцілити кийком німця, що вже очутивсь і став на ноги, але невстигла. В провулку задзенькотіли кулі, вибухла граната. Настю відкинуло вітром.

Коли відповзла геть від руїн хліва, відчула гострий біль у ногах, у спині. Перед очима туманилось, дорогу запнула чорна завіса.

Холод сковував тіло, а в грудях нестерпно пекло. Не було сил рухатись.

Настя все ж доповзла до якогось ривчакка й пірнула в сніг, мов у піну. Лежала і прислухалась. Розриви снарядів, тріскотіння автоматів віддалялись на захід за виселок. А на вулиці, вже зовсім близько, звучить, наростає рідна мова...

З М І С Т

	Стор.
Рідні горизонти	3
О четвертій	10
Прощання	15
Помста	23
Малий Тимко	26
Марія	31
Молитва	36
Зустріч	39

Редактор Ю. Кобилецький
Художник Н. Брязкун
ПАВЛО БАЙДЕБУРА. Земля донецкая.
(На украинском языке)

БФ 01424. Зам. 1167. 2³/₄ друк. арк. В друк. арк. 37,000 зш.
Підписано до друку 27-XI 1944 р. Тираж 15,000

1882
No 33